

OLEH RAZYHRAYEV

Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy im. Lesi Ukrainki w Łucku

WIĘZIENIE KARNO-ŚLEDCZE W KALISZU 1918-1939. WYBRANE PROBLEMY

Więzienie w Kaliszu mieściło się przy ul. Łódzkiej 2, w zespole budowlanym o stylu neoromańskim wzniesionym w 1846 r. zgodnie z projektem Henryka Marconiego. W latach 1919-1921 należało do Łódzkiej Okręgowej Dyrekcji Więziennej¹, później znajdowało się w jurysdykcji władz penitencjarnych w Warszawie oraz Poznaniu². O przyjęciu kaliskiego więzienia od administracji zaborczej przez władze odrodzonego Państwa Polskiego dowiadujemy się z przemówienia Dyrektora Departamentu Więziennego Jana Zakrzewskiego wygłoszonego w dniu 11 listopada 1923 r. na akademii jubileuszowej z okazji pięciolecia więziennictwa. Wspominał on, że wieczorem 11 listopada 1918 r. nadeszły wieści m.in. z Kalisza, o tym że miejscowe władze sądowe objęły więzienie³.

STRUKTURA

Na czele więzienia stał naczelnik, który kierował administracją, sprawował nadzór nad wszystkimi urzędnikami oraz wykonywał władzę dyscyplinarną nad personelem więziennym i więźniami⁴. W pierwszych latach niepodległości Państwa Polskiego na czele więzienia stali kolejno Jan Szubert oraz Ludwik Milewski⁵. Natomiast w latach 1921-1939 kaliskim więzieniem kierowali komisarz Stanisław Choiński (1921-1935) oraz podkomisarz Aleksander Tucholski (1935-1939)⁶.

¹ *Dekret z dnia 7 lutego 1919 r. w przedmiocie organizacji okręgowych dyrekcji więziennych*, Dziennik Praw Państwa Polskiego (dalej: DzPPP), 1919, nr 14, poz. 173. Zob. również: Archiwum Państwowe w Kaliszu (dalej: APK), Więzienie w Kaliszu (dalej: WK), sygn. 1, k. 166-167; K. Pawlak, *Więziennictwo Polskie w latach 1918-1939*, Kalisz 1995, s. 41.

² *Więzienie Kaliskie 1846-2015*, oprac. E. Pietrzak, Kalisz 2016, s. 9.

³ J. Zakrzewski, *Pierwsze pięciolecie więziennictwa polskiego* [w:] *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918-1928*, red. Z. Bugajski, Warszawa 1929, s. 48. Wzmianki o przyjęciu kaliskiego więzienia przez polską administrację w listopadzie 1918 r. patrz: K. Urbański, *System penitencjarny II Rzeczypospolitej a więźniowie polityczni: na przykładzie województwa kieleckiego*, Kielce 1997, s. 43. O powstaniu więziennictwa w odrodzonym państwie polskim patrz również: J. Pomiankiewicz, *Dzieje więzienia w Chełmie*, Chełm 2011, s. 49-50; B. G. Kułan, *Bunt w więzieniu na Świętym Krzyżu w dniu 20 września 1925 roku*, Toruń 2013, s. 48-51; O. Разиграєв, *Генезис пенітенціарної системи міжвоєнної Польщі (1918-1922 рр.)*, „Український історичний збірник”, 2015, вип. 18, с. 164-174.

⁴ *Dekret w sprawie tymczasowych przepisów więziennych z dnia 8 lutego 1919 r.*, DzPPP, 1919, nr 15, poz. 202.

⁵ *Więzienie Kaliskie 1846-2015...*, s. 46.

⁶ APK, WK, sygn. 16, k. 1.

Więzienie pod względem organizacyjno-administracyjnym dzieliło się na działy: administracyjny, gospodarczy, pracy oraz kasę⁷. Do kompetencji działu administracyjnego należało utrzymanie porządku oraz czystości w więzieniu, sprawowanie nadzoru nad personelem oraz organizacja nauczania więźniów. Z kolei dział gospodarczy opiekował się wyżywieniem, ubiorem, depozytem więźniów, jak również utrzymaniem pomieszczeń. Zatrudnieniem więźniów oraz zbytem ich wyrobów zajmował się dział pracy⁸. Według stanu na dzień 15 kwietnia 1935 r. działem administracyjnym kierował aspirant Władysław Gacki, działem gospodarczym – przodownik Antoni Grygorowicz. 20 maja tegoż roku dział gospodarczy od przodownika Grygorowicza⁹ przyjął aspirant Władysław Gacki. Protokół zdawczo-odbiorczy zawierał m.in. informację o przyjęciu przez Gackiego magazynu artykułów żywnościowych; magazynu odzieży, pościeli, bielizny i obuwia; materiałów i surowców; akta, księgi i dowody rachunkowe; dowody potwierdzające wydatki budżetowe; ruchomy inwentarz więzienny¹⁰.

W pierwszych dniach stycznia 1923 r. pojemność więzienia wynosiła 400 osób¹¹. Zgodnie z rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Ignacego Mościckiego w sprawie organizacji więziennictwa z dnia 7 marca 1928 r. oraz odpowiedniego rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości Aleksandra Meysztowicza z dnia 22 czerwca 1928 r. więzienie w Kaliszu zostało zaliczone do II klasy o pojemności od 150 do 450 osób oraz było przeznaczone do odbywania kary od 1 do 3 lat¹². Na początku lat trzydziestych pojemność więzienia była ustalona na 290 więźniów (240 mężczyzn i 50 kobiet). Natomiast w praktyce osadzonych było przeciętnie 360-370 więźniów. Jesienią oraz zimą zaludnienie więzienia wzrastało do 500 osób. Warto zauważyć, że przepełnienie budynków więziennych, w tym w miesiącach zimowych było również charakterystyczną cechą innych zakładów penitencjarnych Polski, m.in. karno-śledczego więzienia w Bydgoszczy oraz Łucku¹³.

⁷ APK, WK, sygn. 7, k. 16.

⁸ K. Pawlak, *Więziennictwo...*, s. 24.

⁹ Przodownik SW Antoni Grygorowicz stosownie do zarządzenia Ministerstwa Sprawiedliwości z dnia 6 maja 1935 r. został przeniesiony na równorzędne stanowisko do więzienia w Drohobyczu z dniem 25 maja 1935 r., zob. APK, WK, sygn. 7, k. 247. Naczelnik Więzienia w Drohobyczu nadkomisarza A. Surmiński w końcu maja tegoż roku poinformował naczelnika Więzienia w Kaliszu, że otrzymał akta osobowe przodownika Grygorowicza. Jednocześnie zawiadomił, że do dokumentów nie została załączona karta ewidencyjna i kwalifikacyjna, ponadto Grygorowicz nie zgłosił się do Więzienia w Drohobyczu, zob. APK, WK, sygn. 7, s. 254. Naczelnik Więzienia w Kaliszu Choiński w odpowiedzi do A. Surmińskiego pisał, że brakujące dokumenty Grygorowicza znajdują się w Departamencie Karnym Ministerstwa Sprawiedliwości, natomiast sam on udał się do Drohobycza w dniu 29 maja 1935 r., zob. APK, WK, sygn. 7, s. 254 ob.

¹⁰ APK, WK, sygn. 7, s. 238.

¹¹ APK, WK, sygn. 21, s. 6.

¹² *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 marca 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa*, Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej (dalej: DzU RP), 1928, nr 29, poz. 272; *Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 czerwca 1928 r. o wykonaniu rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 marca 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa*, DzU RP, 1928, nr 64, poz. 591.

¹³ D. Kanarek-Lizik, W. Stankowski. *Historia Aresztu Śledczego w Bydgoszczy. Z dziejów jednostek penitencjarnych na Pomorzu Gdańskim*, Bydgoszcz 2008, s. 32. О. Разиграєв, Луцька в'язниця між двома світовими війнами: становлення, організація, особливості функціонування, „Український історичний збірник”, 2014, вип. 17, с. 189.

W drugiej połowie lat dwudziestych więzenie liczyło 109 pojedynczych oraz 7 wspólnych cel. System ogrzewania odbywał się za pomocą centralnego ogrzewania wodnego, natomiast wentylacja za pomocą otwierania okien i drzwi oraz przez kanały wentylacyjne. Więzenie miało elektryczne oświetlenie¹⁴. Wartym podkreślenia jest fakt, że kaliski zakład karny był jednym z niewielu, do którego doprowadzony był prąd. Na przykład budynki chełmskiego więzienia nie były zelektryfikowane, a w celu oświetlania korzystano tam z łap naftowych¹⁵. Poza tym, w obrębie więzienia, jak zaznaczono w pracy *Więzenie Kaliskie 1846-2015* mieściły się:

drewniany budynek, w którym była malarnia; murowany budynek mieszczący fabrykę zabawek i kuźnię, murowany budynek z pralnią i łaźnią; murowany, piętrowy budynek, w którym znajdował się oddział kobiecy oraz mieszkania naczelnika więzienia i inspektora gospodarczego¹⁶.

KORPUS PRACOWNIKÓW KALISKIEGO WIĘZIENIA

Personel służbowy więzienia stanowili funkcjonariusze państwowi (urzędnicy i niżsi funkcjonariusze) oraz pracownicy kontraktowi. Do urzędników należał naczelnik zakładu karnego, jego zastępcy, asystenci więzienni, kanceliści itd. Wśród niższych funkcjonariuszy należy wymienić starszych dozorców oraz dozorców. Korpus pracowników kontraktowych tworzyli lekarz, felczer, kapelan oraz nauczyciel¹⁷.

W okresie międzywojennym liczba dozorców kaliskiego więzienia wynosiła ok. 25 osób. I tak, według danych z 7 stycznia 1921 r. w kaliskim więzieniu było zatrudnionych 27 dozorców¹⁸. Według stanu na 1 lipca 1925 r. liczba dozorców wynosiła 24 osoby¹⁹. Natomiast 27 marca 1935 r. więzenie w Kaliszu liczyło 27 starszych strażników i strażników²⁰.

Według informacji z 1 stycznia 1934 r. w więzieniu pod kierownictwem p.o. naczelnika podkomisarza Staży Więziennej Czesława Krzemińskiego służyła 31 osoba grupa strażników w stopniach: przodownika straży więziennej, starszego strażnika oraz strażnika²¹. Imienny wykaz pracowników Więzienia Karno-Śledczego w Kaliszu w dniu 17 stycznia 1934 r. przedstawiał się następująco: naczelnik – komisarz Stanisław Choiński (ur. w 1879 r.), podkomisarz Czesław Przedpełski (ur. w 1890 r.), aspirant Władysław Gacki (ur. w 1905 r.); przodownicy: Wiktor Merdzik (ur. w 1902 r.), Antoni Grygorowicz (ur. w 1882 r.), Roman Rokoszewski (ur. w 1877 r.), Józef Błaszczuk (ur. w 1887 r.); starsi strażnicy: Józef Marchwicki (ur. w 1885 r.), Andrzej Woźniak (ur. w 1878 r.), Wincenty Pokojowczyk (ur. w 1881 r.), Wojciech Smoliga (ur. w 1883 r.), Roman Ducin (ur. w 1893 r.), Marian Petrykowski (ur. w 1892 r.), Mikołaj Kulesza (ur. w 1900 r.), Józef Sobczak (ur. w 1897 r.), Leon Wójcik (ur. w 1891 r.), Kazimierz Nowak (ur. w 1897 r.),

¹⁴ APK, WK, sygn. 19, k. 83.

¹⁵ J. Pomiankiewicz, *Dzieje więzienia...*, s. 65.

¹⁶ *Więzenie Kaliskie...*, s. 50.

¹⁷ K. Pawlak, *Więziennictwo...*, s. 26.

¹⁸ APK, WK, sygn. 8, k. 2.

¹⁹ APK, WK, sygn. 6, k. 1-2.

²⁰ APK, WK, sygn. 7, k. 199.

²¹ Tamże, k. 2-3.

Józef Sabonis (ur. w 1880 r.), Tadeusz Wieczorek (ur. w 1878 r.), Stanisław Śliwiński (ur. w 1908 r.); strażnicy: Jan Michalski (ur. w 1900 r.), Jan Kalista (ur. w 1899 r.), Wiktor Jeżyk (ur. w 1902 r.), Mieczysław Effenberg (ur. w 1902 r.), Roch Sobczyk (ur. w 1890 r.), Franciszek Grendowicz (ur. w 1877 r.), Ignacy Goszczurny (ur. w 1899 r.), Michał Andrzejewski (ur. w 1897 r.), Antoni Nowicki (ur. w 1901 r.), Maria Dymkowska (ur. w 1879 r.), Józef Fokt (ur. w 1900 r.), Zygmunt Golański (ur. w 1903 r.), Eugeniusz Marczak (ur. w 1907 r.), Jan Furmaniewicz (ur. w 1900 r.); lekarz więzienny – Mieczysław Cichocki (ur. w 1884 r.), felczer – Alojzy Janowicz (ur. w 1890 r.), nauczyciel – Bronisław Łabeński (ur. w 1907 r.), instruktor stolarski – Józef Trzęsowski (ur. w 1876 r.), kancelaria – Irena Buchajczykówna (ur. w 1900 r.), Nadzieja Osipienko (ur. w 1903 r.).²²

W końcu października 1934 r. naczelnik kaliskiego więzienia komisarz Stanisław Choiński zwrócił się do Wydziału Administracji Więzień Departamentu Karnego Ministerstwa Sprawiedliwości z prośbą o powiększenie etatu straży więziennej, motywując prośbę przeludnieniem zakładu, utrudnieniem pracy przy segregacji więźniów, utrzymaniu czystości pomieszczeń oraz bezpieczeństwa placówki. Na przykład funkcję przodownika gospodarczego pełnił strażnik nieposiadający odpowiednich kwalifikacji. Brakowało również personelu kobiet. Naczelnik więzienia tak pisał o problemach etatowych:

Gorzej (...) przedstawia się sprawa personelu dozorczego kobiecego. Kobiet więźniów przebywa w powierzonym mi więzieniu stale 80-100, a ponieważ na oddziale kobiecym można z trudem pomieścić 60-70, przeto resztę umieszcza się w celach więzienia męskiego, gdzie są dozorowane przez strażników mężczyzn, gdyż przy dwóch strażniczkach niema możliwości wystawiania posterunku żeńskiego w męskim więzieniu. Tembardziej, że pralnia znajduje się również w gmachu więzienia męskiego, gdzie stale dyżuruje jedna strażniczka przy dozorowaniu zatrudnionych tam kobiet. Nie wystawiony jest również nocny posterunek żeński, mimo że przy tak dużej ilości więźniów kobiet, kilkanaście z nich mają przy sobie niemowlęta i zachodzą częste potrzeby udzielenia pomocy kobietom w wypadkach zasłabnięć itp.²³

Prawdopodobnie prośba kierownictwa kaliskiego więzienia nie została uwzględniona. Co więcej, pod koniec roku Wydział Administracji Więzień zawiadomił naczelnika w Kaliszu o skasowaniu jednego wolnego etatu przodownika straży więziennej²⁴.

Elementem funkcjonowania korpusu więziennego była rotacja (przeniesienia) personelu z powodów służbowych oraz innych. Tak, na przykład zamiast wyżej wspomnianego przodownika Antoniego Grygorowicza, który zarządzeniem Ministra Sprawiedliwości z dnia 6 maja 1935 r. został przeniesiony na takież stanowisko do więzienia w Drohobyczu, korpus kaliskiego więzienia został zasilony przodownikiem Antoni Kruzińskim, który analogicznym rozporządzeniem z dnia 16 maja tegoż roku był przeniesiony z więzienia we Wronkach²⁵.

W 1935 r. w kaliskim więzieniu zaszły zmiany na szczeblu kierowniczym. Minister Sprawiedliwości postanowieniem z dnia 30 września 1935 r. przeniósł na stanowisko naczelnika więzienia w Kaliszu podkomisarza Aleksandra Tucholskiego, który do tego czasu

²² Tamże, k. 176.

²³ Tamże, k. 120.

²⁴ Tamże, k. 137.

²⁵ APK, WK, sygn. 24, k. 437.

piastował stanowisko naczelnika więzienia w Bydgoszczy²⁶. Od 4 października 1935 r. do połowy miesiąca (czyli do czasu przyjazdu Tucholskiego do Kaliszu) obowiązki naczelnika pełnił podkomisarz Antoni Aue, który został delegowany z więzienia w Warszawie przy ul. Daniłowiczowskiej 7. Natomiast poprzedni naczelnik kaliskiego więzienia Stanisław Choiński był przeniesiony na analogiczne stanowisko do więzienia w Lublinie.²⁷

26 listopada 1935 r. nowo mianowany naczelnik Aleksandr Tucholski skierował list do swego poprzednika Choińskiego, w którym m.in. było napisane:

Uprzejmie proszę Pana Naczelnika o nadesłanie klucza nr 2 od kasy Działu Pracy, oraz teczki skórzanej, stanowiącej inwentarz tegoż działu, jak również, o poinformowanie, gdzie może znajdować się maszynka do zszywania papierów drucikami, która, w ostatnich dniach urzędowania Pana w tutejszym więzieniu, znajdowała się w gabinecie, na biurku?²⁸

Naczelnik więzienia w Lublinie Stanisław Choiński wystawił Tucholskiemu następującą odpowiedź:

Na pismo z dnia 26 listopada... którego treść jest dla mnie niezrozumiała, proszę o wyraźne wypowiedzenie się o co właściwie rozchodzi się Panu²⁹.

Skuteczność funkcjonowania więzienia w dużym stopniu zależała od dyscypliny personelu. Za jej naruszenie były przewidziane różnego rodzaju odpowiedzialności służbowe. Dla przykładu w czerwcu 1934 r. naczelnik więzienia ukarał naganą starszego strażnika Andrzeja Woźniaka za to, że w dniu 10 kwietnia tegoż roku po przybyciu do kancelarii celem objęcia służby, gdy dowiedział się, że został wyznaczony powtórnie na służbę nocną i że o tym nie został wcześniej powiadomiony w niestosownej formie robił wymówki kierownikowi Działu Administracyjnego przodownikowi Antoniemu Grygorowiczowi. Nie było to jedyne zakłócenie dyscypliny służbowej przez Woźniaka w tym roku, ponieważ jeszcze w lutym decyzją naczelnika więzienia został pozbawiony 1 dnia wypoczynkowego za pozostawienie broni w niewłaściwym miejscu³⁰; natomiast we wrześniu tenże strażnik otrzymał naganę za to, że przedstawił naczelnikowi więzienia próbkę kawy przeznaczonej na śniadanie dla więźniów, która była

osłodzona lepiej niż należało, by stwierdzić rzeczywisty smak całej ilości przygotowanej dla więźniów kawy³¹.

W lutym 1934 r. za pozostawienie broni w niewłaściwym miejscu wolny dzień utracił strażnik Zygmunt Golasiński³². Kolejne naruszenie dyscypliny Golasiński popełnił w marcu 1934 r. Mianowicie za nieściśle sprawdzenie magazynu działu pracy

²⁶ APK, WK, sygn. 7, k. 334.

²⁷ Tamże, k. 329-330.

²⁸ Tamże, k. 379.

²⁹ Tamże, k. 391.

³⁰ APK, WK, sygn. 24, k. 20.

³¹ Tamże, k. 162.

³² Tamże, k. 20.

został ukarany jednym dodatkowym dyżurem³³. Na początku lata 1934 r. wspomniany strażnik dostał karę w formie jednego dyżuru karnego za puszczenie więźnia do kancelarii więziennej, podczas gdy nikogo tam nie było i pomimo że ten nie był wezwany³⁴.

W 1934 r. na strażnika Eugeniusza Marcza postanowieniem Głównego Inspektora Straży Więziennej została nałożona dyscyplinarna kara czternastodniowego aresztu, którą odbył w areszcie przy komisariacie policji państwowej w Kaliszu³⁵. Poza tym, za czytanie gazety na posterunku w dniu 8 stycznia 1934 r. tenże strażnik więzienny został pozbawiony 1 dnia wypoczynkowego³⁶. W tym samym roku siedmiodniowy areszt w kaliskim więzieniu, jako karę dyscyplinarną odbył starszy strażnik tegoż więzienia Tadeusz Wieczorek³⁷. W marcu 1934 r. naczelnik więzienia ukarał jednym dniem aresztu starszego strażnika Józefa Sabonisa, który w niewłaściwy sposób zwrócił się do kierownika działu administracyjnego, tym samym przeszkadzając mu w rozmowie służbowej prowadzonej z innym przodownikiem i niewykonanie rozkazu przełożonego³⁸. W lutym 1935 r. karę w postaci dwóch dodatkowych dyżurów dostał przodownik Kazimierz Stępień. Jego wina polegała na tym, że 23 stycznia tegoż roku bez usprawiedliwienia nie stawił się na ogólną odprawę straży więziennej³⁹. Postanowieniem Głównego Inspektora Służby Więziennej z dnia 16 kwietnia 1935 r. karą dyscyplinarną trzech dni aresztu został za spanie podczas służby ukarany strażnik Jan Kalista⁴⁰.

Kadra więzienna innych zakładów penitencjarnych również popełniała różnego rodzaju wykroczenia służbowe⁴¹. Dla przykładu Grzegorz Bartosz Kułan wśród najbardziej rozpowszechnionych dyscyplinarnych naruszeń w więzieniu na Świętym Krzyżu wymienia niewłaściwe zachowanie wobec przełożonych, spóźniania się do pracy, niedozwolone kontakty z osadzonymi, brak porządku, niewykonanie rozkazu oraz inne⁴². Podobne naruszenia dyscypliny były charakterystyczne również dla kadry osobowej łuckiego więzienia⁴³.

Ważnym elementem funkcjonowania korpusu straży więziennej było szkolenie personelu. Pracownicy kaliskiego więzienia, jak i ich koledzy z innych zakładów penitencjarnych⁴⁴, podwyższali kwalifikacje, czy to w Centralnej Szkole przy Departamencie Więziennym (później – powołanej w jej miejsce Szkoły dla Niższych i Wyższych Funkcjonariuszy), czy to na kursach zorganizowanych bezpośrednio w miejscu pracy. Źródła archiwalne świadczą, że poziom zawodowego wykształcenia

³³ Tamże, k. 51.

³⁴ APK, WK, sygn. 7, k. 71.

³⁵ Tamże, k. 103.

³⁶ APK, WK, sygn. 24, k. 20.

³⁷ APK, WK, sygn. 7, k. 113.

³⁸ APK, WK, sygn. 24, k. 51.

³⁹ Tamże, k. 319.

⁴⁰ Tamże, k. 437.

⁴¹ D. Kanarek-Lizik, W. Stankowski. *Historia Aresztu...*, s. 34.

⁴² B. G. Kułan, *Bunt w więzieniu...*, s. 67.

⁴³ O. Разиграев. *Луцька в'язниця...*, с. 188-189.

⁴⁴ J. Pomiankiewicz, *Dzieje więzienia...*, s. 75; B. G. Kułan, *Bunt w więzieniu...*, s. 67-68; D. Kanarek-Lizik, W. Stankowski. *Historia Aresztu...*, s. 33; *Więzienie Mokotowskie. Historia i teraźniejszość*, red. M. Gordon, Warszawa 2004, s. 30-31; O. Разиграев, *Луцька в'язниця...*, с. 189. Szerzej na temat szkolenia korpusu pracowników więziennych w II Rzeczypospolitej patrz: K. Pawlak, *Szkolenie pracowników więziennych w okresie międzywojennym* [w:] *Szkolenie polskiej kadry penitencjarnej w latach 1918-2012*, red. K. Pawlak, Kalisz 2014, s. 8-15.

kaliskich strażników więziennych nie był wysoki. Według stanu na 1935 r. 19 funkcjonariuszy nie ukończyło Szkoły Centralnej lub dla Niższych i Wyższych Funkcjonariuszy⁴⁵.

We wrześniu 1935 r. Ministerstwo Sprawiedliwości przysłało do więzienia w Kaliszu podręczniki oraz pomoce szkolne przeznaczone dla nauczycieli kursu przygotowawczego dla straży więziennej. Były to prace: *Z bliska i z daleka* (cz. I) (Czerwiński i Szymanowski), *Zbiór zadań arytmetycznych* (cz. II) (Borowicka), *Słowniczek ortograficzny* oraz fizyczną i polityczną mapy Polski Romera⁴⁶.

Kurs przygotowawczy dla niższych funkcjonariuszy przy kaliskim więzieniu rozpoczął się 15 (10?) listopada 1935 r. Wykładowcami byli: naczelnik więzienia podkomisarz Aleksander Tucholski, podkomisarz Czesław Przedpełski, aspirant Władysław Gacki, lekarz więzienny dr Mieczysław Cichocki i nauczyciel więzienny Tadeusz Jan Haraszewski⁴⁷. Owy kurs trwał 7 miesięcy oraz został ukończony w czerwcu 1936 r. Na kurs ten uczęszczało 18 słuchaczy, z których do egzaminu końcowego przystąpiło 17. Odbył się on w dniach 12-13 czerwca 1936 r. pod przewodnictwem prokuratora Sądu Okręgowego w Kaliszu Konstantego Hrebnickiego oraz członków: naczelnika więzienia Aleksandra Tucholskiego, podkomisarza Czesława Przedpełskiego, aspiranta Władysława Gackiego, lekarza więziennego Mieczysława Cichockiego, nauczyciela więziennego Tadeusza Haraszewskiego oraz starszego instruktora pożarnictwa A. L. Truchlińskiego⁴⁸. 7 słuchaczy zdało egzamin z wynikiem dobrym (Michał Andrzejewski, Zygmunt Gołasiński, Wojciech Łucki, Władysław Wasiluk, Roch Sobczyk, Maria Dymkowska, Bolesław Sekuracki), 3 z wynikiem dostatecznym (Ignacy Goszczurny, Józef Marchwicki, Leon Wójcik) oraz 1 z wynikiem niedostatecznym (Józef Sobczak). Pozostali otrzymali poprawki z jednego lub dwóch przedmiotów⁴⁹.

Większość pracowników kaliskiego więzienia należała do Związku Pracowników Więziennych⁵⁰ (Związek Pracowników Więziennych w Rzeczypospolitej Polskiej – Oddział w Kaliszu) liczący na dzień 1 stycznia 1928 r. 28 członków. Należy zaznaczyć, że należenie do takiej zawodowej organizacji było typowym zjawiskiem dla funkcjonariuszy zakładów penitencjarnych międzywojennej Polski. Na przykład większość kadry więzienia na Świętym Krzyżu również należała do Związku Pracowników Więziennych⁵¹.

Pod opieką Związku Pracowników Więziennych w Kaliszu znajdowała się Kasa Pogrzebowa (przeznaczona dla członków Związku Pracowników oraz ich rodzin) licząca 30 członków oraz Kasa Wzajemnej Pomocy⁵² (jej celem była pomoc doraźna członkom Związku Pracowników, którzy z różnych przyczyn znaleźli się w trudnym położeniu materialnym) – 2 członków. Związek utrzymywał również zakład fryzjerski i łaźnię dla członków oraz ich rodzin⁵³.

⁴⁵ APK, WK, sygn. 7, k. 367.

⁴⁶ Tamże, k. 299.

⁴⁷ Tamże, k. 375.

⁴⁸ APK, WK, sygn. 17, k. 251-252.

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ Związek Pracowników Więziennych Rzeczypospolitej Polskiej powołano w 1919 r., zob. *Więzienie Mokotowskie...*, s. 31.

⁵¹ W. Matysiak, *Historia więzienia na Świętym Krzyżu 1886-1939*, Kielce 2006, s. 28.

⁵² *Przepisy Kasy Wzajemnej Pomocy Związku Zawodowego Pracowników Więziennych Rzeczypospolitej Polski*, zob. „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1926, nr 14, s. 6-7.

⁵³ APK, WK, sygn. 32, k.1-2; S. Dąbrowski, *Organizacja zawodowa pracowników więziennych* [w:] *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918-1928*, red. Z. Bugajski, Warszawa 1929, s. 249.

Od 1922 r. w strukturze Związku Pracowników Więziennych przy kaliskim zakładzie karnym funkcjonowało również Stowarzyszenie Spożywcze (od 1928 r. Spółdzielnia Pracowników Więziennych w Kaliszu). W 1928 r. staraniem spółdzielni został otworzony stały sklep, celem zaopatrzenia członków i ich rodzin w artykuły pierwszej potrzeby⁵⁴. Towary dla Spółdzielni były zakupywane w różnych firmach za gotówkę bądź na kredyt w zależności od stanu kasy i warunków umowy. Na początku 1929 r. kierownictwo Spółdzielni spoczywało w rękach Gustawa Langerera, natomiast jako pracownicę w charakterze ekspedientki Zarząd zaangażował Stefanię Sabonisównę. Jej wynagrodzenie wynosiło 50 zł miesięcznie⁵⁵. W połowie 1929 r. więzienna spółdzielnia została przekształcona w „Spółdzielnię Pracowników Więziennych w Kaliszu” oraz oficjalnie zarejestrowana przez Sąd Okręgowy w Kaliszu. Prezesem Spółdzielni został naczelnik więzienia Stanisław Choiński, stanowisko sekretarza piastował Wiktor Merdzik⁵⁶.

Według stanu na 1 stycznia 1929 r. spółdzielnia liczyła 20 członków, zaś w dniu 1 stycznia 1930 r. – 19. W ciągu 1929 r. spółdzielnia udzieliła krótkoterminowych pożyczek zwrotnych oraz przyjmowała wkłady oszczędnościowe. W celu powiększenia kapitału obrotowego zaciągnęła pożyczkę w Kasie Związku Pracowników Więzienia (Oddział w Kaliszu).⁵⁷

W lipcu 1934 r. funkcjonariusze więzienia w Kaliszu dobrowolnie złożyli składki na rzecz Ligi Morskiej (Fundusz Obrony Morskiej) na ogólną kwotę 17 zł 50 gr. Na liście ofiarodawców odnajdujemy naczelnika więzienia Stanisława Choińskiego oraz następujących pracowników: Czesława Przedpeńskiego, Władysława Gackiego, Antoniego Grygorewicza, Wiktora Merdzika, Józefa Błaszczyka, Romana Rokoszewskiego, Stanisława Śliwińskiego, Mariana Petrykowskiego, Mikołaja Kuleszę, Romana Ducina, Wojciecha Smoligę, Leona Wójcika, Tadeusza Wieczorka, Andrzeja Woźniaka, Kazimierza Nowak, Józefa Sabonisa, Ignacego Goszczurnego, Józefa Marchwickiego, Wincentego Pokojowczyka, Marię Dymkowską, Eugeniusza Marczaka, Jana Michalskiego, Jana Furmaniewicza, Józefa Fokata, Franciszka Grendowicza, Rocha Sobczyka, Zygmunta Golasińskiego, Józefa Sobczaka, Mieczysława Effenberga, Jana Kalistę, Antoniego Nowickiego, Michał Andrzejewskiego, Wiktora Jeżyka, Irenę Buchajczykową, Natalię Osipienko, ks. Józefa Kladiwę, Bronisława Łabeńskiego, Stanisława Trzęsowskiego, Mieczysława Cichockiego, Alojzego Janowicza⁵⁸.

WIĘZIOWIE

Jak już wyżej było wspomniane kaliskie więzienie II klasy stanem na 1928 r. miało pojemność od 150 do 450 osób⁵⁹. Choć w aktach więziennych ze stycznia 1924 r. można znaleźć informację, że maksymalne zaludnienie zakładu karnego wynosiło

⁵⁴ APK, WK, sygn. 32, k.1-2.

⁵⁵ Tamże, k. 10.

⁵⁶ Tamże, k. 43-44.

⁵⁷ Tamże, k. 92.

⁵⁸ APK, WK, sygn. 7, k. 87.

⁵⁹ *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 marca 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa*, (DzU 1928, nr 29, poz. 272); *Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 czerwca 1928 r. o wykonaniu rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 marca 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa*, (DzU 1928, nr 64, poz. 591).

400 osób⁶⁰. Dokumenty więzienne z czerwca 1935 r. podają pojemność więzienia na 290 miejsc, natomiast rzeczywista ilość wówczas przebywających tam stanowiła 432 osoby⁶¹. W praktyce, jak widać z niżej umieszczonej tabeli, w latach 1921-1935 liczba więźniów wahała się od ok. 220 do ok. 520. Pod względem narodowościowym wśród przebywających w kaliskim zakładzie karnym byli nie tylko Polacy, ale również Ukraińcy oraz Białorusini⁶².

Tabela 1. Liczba więźniów w kaliskim więzieniu w latach 1921–1935

Data	Ilość więźniów
7 stycznia 1921 r.	342 (265 mężczyzn oraz 77 kobiet)
31 grudnia 1921 r.	389 (344 mężczyzn i 45 kobiet)
grudzień 1922 r.	344
grudzień 1923 r.	354 (296 mężczyzn oraz 58 kobiet)
grudzień 1924 r.	316 (273 mężczyzn oraz 43 kobiety)
styczeń 1929 r.	226 (181 mężczyzn oraz 45 kobiet).
styczeń 1930 r.	221 (181 mężczyzn oraz 40 kobiet)
październik 1931 r.	305
1 stycznia 1932 r.	322 (276 mężczyzn oraz 46 kobiet; w tym 247 karnych oraz 75 śledczych)
1 stycznia 1933 r.	221 (187 mężczyzn, 31 kobiet oraz 3 nieletnie osoby; w tym 163 karnych i 58 śledczych)
styczeń 1934 r.	415 (śledczych – 87 (76 mężczyzn oraz 11 kobiet), karnych – 325 (272 mężczyzn oraz 53 kobiety), administracyjnych – 3 (2 mężczyźni i 1 kobieta)
1 stycznia 1935 r.	516 (396 karnych oraz 120 śledczych)
1 kwietnia 1935 r.	391
13 października 1935 r.	495

Opracowanie własne na podstawie: Archiwum Państwowe w Kaliszu, Więzienie w Kaliszu, sygn. 7, k. 16, 331, 347; sygn. 8, k. 2, 53; sygn. 17, k. 22, 36, 75, 159; sygn. 21, k. 6; sygn. 22; sygn. 23, k. 1, 149; sygn. 24, k. 396.

W międzywojennej Polsce warunki bytowe więźniów w dużym stopniu zależały od środków finansowych przekazywanych przez państwo. Te zaś przeznaczane były na zakwaterowanie, odzież oraz wyżywienie⁶³. W końcu maja 1935 r. w magazynie żywnościowym kaliskiego więzienia znajdowały się następujące artykuły: cukier, chleb razowy, chleb pyłtowy, mąka razowa, fasola biała, groch, herbata, kasza jęczmienna,

⁶⁰ APK, WK, sygn. 22, k. 4.

⁶¹ APK, WK, sygn. 24, k. 396.

⁶² K. Urbański, *System penitencjarny...*, s. 56.

⁶³ K. Pawlak, *Więziennictwo Polskie...*, s. 61-62.

kasza manna, kasza gryczana, kasza perłowa, kawa, korzenie, mąka pszenna, mięso, ogórki kiszone, ocet, sól, śledzie, soda oczyszczona oraz słonina⁶⁴.

W razie potrzeby więźniom przysługiwała pomoc lekarska. W drugiej połowie 1927 r. więzienie posiadało trzy sale szpitalne, w tym 2 męskie na 16 łóżek oraz 1 kobietą na 5 łóżek⁶⁵. Lekarzem więziennym od lat dwudziestych był Mieczysław Cichocki⁶⁶, któremu pomagał felczer Alojzy Janowicz. Istnienie stanowiska lekarza oraz felczera jako pracowników kontraktowych było typowym zjawiskiem dla ówczesnych zakładów penitencjarnych⁶⁷.

1 lutego 1934 r. została powtórnie zawarta umowa pomiędzy naczelnikiem więzienia w Kaliszu Stanisławem Choińskim a lekarzem Mieczysławem Cichockim. Według niej Cichocki przyjmował obowiązki lekarza więziennego przy Więzieniu Karno-Śledczym w Kaliszu w charakterze pracownika kontraktowego oraz miał otrzymywać wynagrodzenie miesięczne równe XII grupie wynagrodzenia zasadniczego funkcjonariuszy państwowych wraz z zasiłkiem wyrównawczym w kwocie 15 zł bez dodatku służbowego. W zakres obowiązków lekarza wchodziło leczenie więźniów i udzielenie porad ambulatoryjnych urzędnikom i niższym funkcjonariuszom więziennym, dokonywanie oględzin więźniów i wydawanie opinii lekarskiej na każde zapotrzebowanie władzy sądowej lub więziennej, zarządzenie więziennym szpitalem, ambulansiem i apteką, pełnienie nadzoru higieniczno-sanitarnego nad wszystkimi urządzeniami i całym ustrojem wewnętrznym więzienia. Dla wypełnienia obowiązków służbowych Cichockiego obowiązywało urzędowanie w więzieniu w ustalonych godzinach, rewizja sanitarna wszystkich urządzeń i budynków więziennych co najmniej raz na miesiąc, odwiedzenie więzienia poza godzinami urzędowania w wypadkach nadzwyczajnych, branie udziału w naradach więziennych itd.⁶⁸

Tego samego dnia naczelnik więzienia w Kaliszu Stanisław Choiński zawarł kolejną umowę z felczerem Alojzym Janowiczem, który pracował w więzieniu już od 1925 r.⁶⁹ Jako pracownik kontraktowy felczer został obowiązany do leczenia więźniów i personelu więziennego wedle wskazówek lekarza więziennego, dokonywania oględzin więźniów, zarządzenia więziennym szpitalem i apteką wedle wskazówek lekarza więziennego, jak również pełnienie nadzoru higieniczno-sanitarnego nad całym ustrojem wewnętrznym więzienia⁷⁰.

Odpowiednio wyznaczeni pracownicy więzienia pilnowali stanu sanitarnego zakładu karnego. Pranie bielizny w kaliskim więzieniu skuteczniało się ręcznie w baliach. Latem bielizna suszyła się na strychu, natomiast jesienią oraz zimą w specjalnie na ten cel zbudowanej suszarni ogrzewanej wodnymi grzejnikami. Więźniowie posiadali łaźnię parową, w której kąpali się co tydzień⁷¹. Dbając o stan sanitarny, we wrześniu 1934 r. zgodnie z rekomendacją lekarza Cichockiego naczelnik więzienia odmówił Sądowi Grodzkiemu w Kaliszu przyjęcia aresztowanego Zygmunta Gawrońskiego

⁶⁴ APK, WK, sygn. 7, k. 244.

⁶⁵ APK, WK, sygn. 19, k. 83.

⁶⁶ APK, WK, sygn. 14, k. 101.

⁶⁷ Patrz np.: B. G. Kułan, *Bunt w więzieniu...*, s. 78-79.

⁶⁸ APK, WK, sygn. 7, k. 21-24.

⁶⁹ Tamże, k. 317.

⁷⁰ Tamże, k. 25-28.

⁷¹ APK, WK, sygn. 19, k. 83.

ponieważ zachodziła obawa zawleczenia przez świeżo przybyłego więźnia śledczego tyfusu brzusznoego⁷². Tyfus stanowił poważne zagrożenie dla więźniów. Dla porównania, jeszcze w 1919 r. w chełmskim więzieniu pojawiła się epidemia tyfusu plamistego, która spowodowała hospitalizację większości więźniów w szpitalu miejskim⁷³.

Rozstroje nerwowe oraz inne choroby psychiczne mogły doprowadzić więźniów do prób pozbawienia własnego życia. 13 października 1923 r. więźniarka karna Maria Duszczyk, która odbywała karę 3 lat więzienia za kradzież z wyroku Sądu Okręgowego w Łodzi z dnia 20 grudnia 1922 r., usiłowała popełnić samobójstwo przez powieszenie na kratkach okna za pomocą sznura zrobionego z halki, co jednak zostało udaremnione przez pracowników więzienia⁷⁴. Między innymi wskutek stosowania sztucznego oddychania w ciągu 20-25 minut inspektorowi więzienia Czesławowi Przedpełskiemu udało się doprowadzić kobietę do przytomności⁷⁵. Według Marii Duszczyk powodem do próby samobójstwa stał się silny rozstrój nerwowy wskutek awantury z inną więźniarką. W wyniku zdarzenia osadzoną ją w pojedynczej celi⁷⁶.

Przebywanie w więzieniu łączyło się z wykonywaniem pewnego rodzaju pracy. Według stanu na styczeń 1921 r. w kaliskim więzieniu było zatrudnionych 188 więźniów z ogólnej liczby 342, czyli ok. 55%. M.in. więźniowie pracowali w warsztatach szewskim, krawieckim, stolarskim oraz innych⁷⁷. Funkcjonowanie różnego rodzaju warsztatów było typowym zjawiskiem dla sytemu penitencjarnego międzywojennej Polski. W specjalnym więzieniu na Świętym Krzyżu działały zakłady ślusarski, szewski, stolarski, bednarski, blacharski, koszykarski, krawiecki oraz inne⁷⁸. Podobne warsztaty funkcjonowały także w więzieniu Mokotowskim⁷⁹. Pod koniec 1923 r. najbardziej rozwiniętymi warsztatami w kaliskim więzieniu były tkacki i zabawkarski⁸⁰. Według danych Dyrektora Departamentu Więziennego Jana Zakrzewskiego w owym czasie więzienie w Kaliszu znalazło się wśród zakładów karnych, które posiadały najwyższy odsetek dochodowo zatrudnionych więźniów, który wynosił 33,7%⁸¹. Później warsztat stolarsko-zabawkarski został przekształcony w Fabrykę Mebli Szkolnych, Przedszkolnych i Przyrządów Gimnastycznych⁸².

Ważny element codzienności więźnia kaliskiego zakładu karnego stanowiła działalność kulturalno-oświatowa. Obejmowała ona nauczanie szkolne i pracę oświatową pozaszkolną, opiekę duchowną i nauczanie religijne oraz kształcenie zawodowe⁸³.

⁷² APK, WK, sygn. 24, k. 218.

⁷³ J. Pomiankiewicz, *Dzieje więzienia...*, s. 64.

⁷⁴ APK, WK, sygn. 21, k.12-13.

⁷⁵ Tamże, k. 14.

⁷⁶ Tamże, k. 15.

⁷⁷ APK, WK, sygn. 8, k. 2.

⁷⁸ B. G. Kułan, *Bunt w więzieniu...*, s. 58; M. Michalski, *Historyczny zarys kształtowania się warunków wykonywania kary pozbawienia wolności na obszarze obecnego województwa świętokrzyskiego*, Kielce 2005, s. 96.

⁷⁹ *Więzienie Mokotowskie...*, s. 22; M. Rodak, *Pospolitecy, cuwaksi, powrotowcy. Osadzeni w więzieniu karnym Warszawa-Mokotów (1918-1939)*, Warszawa 2017, s. 117.

⁸⁰ J. Zakrzewski, *Pierwsze pięciolecie...*, s. 50; K. Urbański, *System penitencjarny...*, s. 56.

⁸¹ J. Zakrzewski, *Pierwsze pięciolecie...*, s. 52.

⁸² *Więzienie Kaliskie 1846-2015...*, s. 53.

⁸³ Z. Bugajski, *Rozwój działalności kulturalno-oświatowej w więzieniach, jej zadania i obecna organizacja w Polsce* [w:] *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918-1928*, red. Z. Bugajski, Warszawa 1929, s. 106.

W więzieniu karno-śledczym w Kaliszu, jak i w innych ówczesnych zakładach penitencjarnych Polski⁸⁴, funkcjonowała szkoła. Według stanu na czerwiec 1926 r. na stanowisku nauczyciela więziennego został zatrudniony Artur Langner⁸⁵. Natomiast już w czerwcu 1931 r. koedukacyjna szkoła więzienna w Kaliszu funkcjonowała pod kierownictwem nauczyciela Stefana Leśniuka. W szkole uczyło się 44 uczniów, zajęcia trwały od godziny 17 do 21. Wśród przedmiotów można wymienić język polski, rachunki, historię oraz geografę. Wszystkie przedmioty wykladał nauczyciel Leśniuk. Pod względem wyznaniowy 40 uczniów było rzymskimi katolikami, po jednym – prawosławnym i ewangelikiem oraz dwóch mojżeszowych⁸⁶. W dniu 1 października 1931 r. ilość uczniów wynosiła 56 (z ogólnej liczby 305 więźniów)⁸⁷. Po ukończeniu kursu szkolnego w więzieniu, odbywały się egzaminy. W komisji egzaminacyjnej uczestniczył również przedstawiciel miejskiego inspektoratu szkolnego⁸⁸ oraz Prokuratury Sądu Okręgowego w Kaliszu⁸⁹. W lipcu 1932 r. nauczyciel Stefan Leśniuk ukończył pracę w kaliskim więzieniu oraz protokolarnie przekazał inwentarz szkolny oraz bibliotekę kanceliście więziennemu Wiktorowi Merdzikowi⁹⁰.

Od 1 grudnia 1932 r. w więzieniu w charakterze pracownika kontraktowego zatrudniony został nauczyciel Bronisław Łabeński⁹¹. 20 grudnia 1932 r. złożył on raport naczelnikowi więzienia z pracy w szkole więziennej i bibliotece:

Niniejszym mam zaszczyt zawiadomić Pana Naczelnika, iż z dniem 12 b.m. rozpocząłem normalną pracę w szkole więziennej. Ułożyłem miesięczny rozkład materiału naukowego na rok 1932-1933. Przy rozkładzie mat[eriału] nauk[owego] posługiwałem się programem przeznaczonym dla szkół powszechnych. W oddziale 1-szym zająłem się nauczaniem pisania i czytania, a z rachunków, cztery działania w zakresie 100. W oddziale 2-im, z polskiego; statuaryczne opracowanie czytanek, wraz z pracami piśmiennymi, mającymi na celu poprawne i ortograficzne wyrażanie swych myśli w słowie i piśmie; z rachunków, cztery działania z przekroczeniem 1000. Co do oddziału 3-go, to program rozłożyłem i przystosowałem do poziomu umysłowego uczeni. Z historii polskiej ułożyłem program w ten sposób, że będę przerabiał go wraz z historią Polski współczesnej. Przy geografii ogólnej staram się uwzględnić geografę Polski⁹².

Wraz z tym, Bronisław Łabeński poinformował naczelnika o braku niezbędnych pomocy naukowych, mianowicie 70 zeszytów, 4 kałamarzy, 4 obsadek wraz ze stalówkami. Brakowało również dziennika lekcyjnego do sprawdzania obecności i zapisywania treści przerobionych lekcji oraz 492 książek!⁹³

⁸⁴ Zob. np.: B. G. Kułan, *Bunt w więzieniu...*, s. 59-60.

⁸⁵ APK, WK, sygn. 14, k. 29.

⁸⁶ APK, WK, sygn. 17, k. 6-8.

⁸⁷ Tamże, k. 22.

⁸⁸ Tamże, k. 44.

⁸⁹ Tamże, k. 45.

⁹⁰ Tamże, k. 50.

⁹¹ APK, WK, sygn. 7, k. 196.

⁹² APK, WK, sygn. 17, k. 54.

⁹³ Tamże. W 1927 r. Minister Sprawiedliwości zarządził zakupienie ok. 3 tys. książek dla zakładów penitencjarnych. Z tej liczby część książek w kompletach po 35 sztuk miała być skierowana do więzienia w Kaliszu, zob. „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, 1927, nr 9, s. 6.

W pierwszej połowie 1933 r. Bronisław Łabeński oprócz prowadzenia zajęć w więziennej szkole opiekował się biblioteką, więziennym chórem i imprezami, wygłaszał referaty okolicznościowe, m.in.: *Powstanie Styczniowe i jego znaczenie w dziejach narodu polskiego* (29 stycznia 1933 r.); *Pan Prezydent Mościcki i jego 30-to lecie pracy profesorskiej* (2 lutego 1933 r.); *Walka o Pomorze i jego znaczenie dla Polski* (12 lutego 1933 r.); referat *O Sejmie Czteroletnim i sytuacji 3-go maja* (3 maja 1933 r.)⁹⁴.

Według stanu na październik 1933 r. do więziennej szkoły uczęszczało 36 uczniów⁹⁵. W tym samym czasie biblioteka więzienna liczyła 1315 książek, z nich 1292 było w języku polskim, 2 w języku rosyjskim, 10 w języku niemieckim oraz 11 w języku francuskim. Większość książek to beletrystyka – 820 tomów⁹⁶. Można przypuszczać, że biblioteka więzienna w Kaliszu była dość dużą w porównaniu z bibliotekami innych zakładów penitencjarnych tej samej klasy. Jak widać z poniżej umieszczonej tabeli według stanu na rok 1930 r. kaliska biblioteka liczyła 1592 książki. W tym samym okresie biblioteka sandomierskiego więzienia również należącego do II klasy zawierała jedynie 967 książek⁹⁷.

Tabela 2. Działalność kulturalno-oświatowa więźniów w latach 1928–1933

Rok	Ilość uczniów uczących się w ogólnokształcącej kaliskiej szkole więziennej	Ilość godzin nauczania	Ogólna ilość dzieł bibliotece szkolnej	Ilość pozaszkolnych odczytów, wykładów, pogadanek	Ilość przedstawień, teatralnych oraz obchodów	Ilość przedstawień kinematograficznych/ audycji radiowych
1928	42	670	1376	4	4	---/3
1929	37	635	1568	3	1	---/4
1930	43	610	1592	7	3	4/360
1931	41	615	1592	7	8	2/355
1932	47	768	1592	8	5	1/335
1933	54	768	1261	5	1	---/325

Źródło: Archiwum Państwowe w Kaliszu, Więzienie w Kaliszu, sygn. 24, k. 61.

1 lutego 1934 r. Bronisław Łabeński zawarł nową umowę z kierownictwem więzienia⁹⁸. Jednak, już jesienią 1934 r. złożył prośbę o przeniesienie do jednego z więzień warszawskich. Wydział Administracji Więzień przy Ministerstwie Sprawiedliwości odmówił Łabeńskiemu z powodu braku odpowiedniego etatu⁹⁹. Natomiast w marcu 1935 r. Bronisław Łabeński wyraził chęć dołączenia do korpusu straży

⁹⁴ APK, WK, sygn. 17, s. 92.

⁹⁵ Tamże, k. 110.

⁹⁶ Tamże, k. 111.

⁹⁷ M. Michalski, *Historyczny zarys...*, s. 129.

⁹⁸ APK, WK, sygn. 7, k. 29.

⁹⁹ Tamże, k. 117.

więziennej, o czym świadczy raport naczelnika więzienia do Departamentu Karnego Wydziału Administracji Więzień, w którym zostało podane, że

Petent (...) przyjęte na siebie obowiązki spełnia pilnie, a w chwilach wolnych od zajęć wykazuje zainteresowanie służbą administracyjną więzienia¹⁰⁰.

19 lipca 1935 r. do kaliskiego więzienia wpłynął list z Departamentu Karnego Ministerstwa Sprawiedliwości z dnia 16 lipca z oceną pracy nauczyciela Łabeńskiego, gdzie m.in. było zapisane:

(...) Ministerstwo Sprawiedliwości jest niezadowolone z dotychczasowej jego pracy. (...) Praca p. Łabeńskiego nie ma żadnego kierunku wychowawczego, ani ogólnokształcącego i nie potrafi zupełnie wzbudzić zainteresowania u więźniów. Brak jakiegokolwiek myśli przewodniej, inwencji i systemu. Wiadomości udzielane więźniom są chaotyczne, kierunek praktyczny pominięty zupełnie. Więźniowie nie mogą w ten sposób zdobyć żadnych wiadomości, nie osiągają żadnych korzyści z nauczania. Ponadto wyniki pracy nad oświatą pozaszkolną przedstawiają się również bardzo słabo¹⁰¹.

Działalność Łabeńskiego krytykował również Inspektorat Szkolny Kaliski w postaci podinspektora szkolnego B. Jacórzyńskiego. W tym samym miesiącu naczelnik więzienia zwrócił się do Ministerstwa Sprawiedliwości z prośbą „o przeniesienie nauczyciela do innego więzienia, jako nieodpowiadającego lokalnym wymaganiom”¹⁰².

We wrześniu 1935 r. sytuacja z zatrudnieniem Łabeńskiego się zmieniła. 30 września 1935 r. do więzienia w Kaliszu wpłynął list od Głównego Inspektora SW T. Krychowskiego, w którym było zaznaczone, że Minister Sprawiedliwości postanowieniem z dnia 26 września tegoż roku mianował Łabeńskiego aspirantem w więzieniu we Wronkach z dniem 1 października 1935 r.¹⁰³ Łabeński zakończył pracę w kaliskim więzieniu w ostatnim dniu września tegoż roku, co potwierdza odpowiedni raport do naczelnika więzienia, w którym nauczyciel zawiadomił, że zdał protokolarnie bibliotekę więzienną wraz z inwentarzem według katalogu książek i księgi inwentarzowej przodownikowi Stępniewi¹⁰⁴.

Bronisława Łabeńskiego na stanowisku nauczyciela więziennego zastąpił Tadeusz Haraszewski, który w sprawozdaniu z działalności oświatowej za okres od listopada 1935 do czerwca 1936 r. zaznaczał, że więzienna szkoła funkcjonowała w systemie trzyoddziałowym. Do pierwszego oddziału uczestniczyli analfabeci, którzy uczyli się pisania, czytania i rachunków. W ocenie Haraszewskiego zainteresowanie nauką początkowo było dość duże, jednak z powodu braku odpowiednich podręczników dla dorosłych stopniowo słabło. Do drugiego oddziału uczestniczyli półanalfabeci. Uczestnicy trzeciego oddziału mieli najlepsze początkowe przygotowanie oraz nie licząc czytania i ortograficznego pisania, uczyli się gramatyki, arytmetyki, historii oraz geografii. Oprócz nauczania w szkole, Haraszewski zorganizował w więzieniu introligatornię, ponieważ „oprawa książek w bibliotekach była w stanie opłakany”¹⁰⁵.

¹⁰⁰ Tamże, k. 196.

¹⁰¹ APK, WK, sygn. 17, k. 167.

¹⁰² Tamże, k. 168.

¹⁰³ APK, WK, sygn. 7, k. 323.

¹⁰⁴ Tamże, k. 319.

¹⁰⁵ APK, WK, sygn. 17, k. 266.

Wśród innych przejawów działalności kulturalno-oświatowej, można wymienić istnienie przy kaliskim więzieniu świetlicy – typowego zjawiska dla międzywojennych zakładów karnych. Od 1925 r. przy więzieniu w Kaliszu funkcjonował również miejscowy Oddział Warszawskiego Towarzystwa „Patronat”, którego zadanie polegało na opiece nad więźniami w czasie odbywania kary oraz po jej odbyciu¹⁰⁶. Należy dodać, że „Patronaty” w dwudziestolecu międzywojennym powstały w większości polskich więzień, w tym w Łucku, Lwowie, Chełmie oraz innych miastach¹⁰⁷. W 1930 r. kaliski „Patronat” dokonał zakupu radioaparatu dla potrzeb więźniów¹⁰⁸, który się zepsuł w drugiej połowie 1932 r. Nie będąc w stanie naprawić urządzenia własnymi środkami, kierownictwo więzienia 6 lutego 1933 r. zwróciło się do Zarządu „Patronatu” z prośbą o zezwolenie na przeprowadzenia remontu radia przez montera prywatnego na koszt „Patronatu”, ponieważ budżet więzienia na to nie pozwalał¹⁰⁹. W przyszłości problem w działalności radia został rozwiązany ponieważ 2 lutego 1936 r. więźniowie słuchali okolicznościowego przemówienia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z okazji imienin Prezydenta Ignacego Mościckiego¹¹⁰.

Od 1928 r. przy więzieniu funkcjonował chór, który ujawniał aktywność na różnych świętach oraz uroczystościach¹¹¹. 19 marca 1933 r. w kaliskim więzieniu odbywały się uroczystości z okazji imienin Józefa Piłsudskiego. Zgodnie z programem obchodu, o godzinie 8-ej miało miejsce nabożeństwo w kaplicy więziennej, natomiast po południu, o godzinie 16-ej zaczęła się akademie, którą otworzył nauczyciel więzienny Bronisław Łabeński wstępnym słowem o marszałku Piłsudskim, po czym chór więzienny wykonał hymn narodowy *Jeszcze Polska nie zginęła*. Podczas akademii więźniowie deklamowali wiersze *Kapral*, *Grób strzelca* oraz śpiewali pieśni legionowe, jak również poświęcone Piłsudskiemu. Zespół więźniów wykonał także obraz dramatyczny w jednym akcie *Dziesiąty pawilon* A. Staszcyka¹¹².

Od 1929 r. więzienie posiadało aparat projekcyjny, natomiast od 1930 r. aparat kinematograficzny¹¹³. W połowie lat 30. ten ostatni prawdopodobnie znajdował się w stanie nieczynnym, ponieważ 9 kwietnia 1936 r. naczelnik więzienia Tucholski zwrócił się do Gimnazjum im. Anny Jagiellońskiej w Kaliszu z prośbą o wypożyczenie kina-aparatu na 1 dzień, w celu wyświetlenia obrazu dla więźniów¹¹⁴. Wyżej wymienione gimnazjum wyraziło zgodę i 12 kwietnia więźniowie mogli oglądać filmy *Pat i Patachon jako bohaterowie* oraz *Tygodnik Pata*¹¹⁵.

¹⁰⁶ *Więzienie Kaliskie 1846-2015...*, s. 57; L. Jaxa-Maleszewski, *Rozwój więziennictwa polskiego* [w:] *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918-1928*, red. Z. Bugajski, Warszawa 1929, s. 60; E. Neymark, *Współpraca społeczeństwa z administracją penitencjarną* [w:] *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918-1928*, red. Z. Bugajski, Warszawa 1929, s. 226.

¹⁰⁷ J. Pomiankiewicz, *Dzieje więzienia...*, s. 73-74. *Sprawozdanie z działalności Patronatu w Warszawie (Tow. opieki na więźniami) i jego Oddziałów na Prowincji za roku 1928/9* [w:] D. Raś, *Przestępczość i wychowanie w dwudziestolecu międzywojennym. Wybór tekstów*, Kraków 2011, s. 75-83; „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, 1926, nr 5, s.14-15; Державний архів Волинської області, ф. 47, оп.4, спр.1771, арк. 3-3зв.; Державний архів Львівської області, ф.11, оп.25, спр. 361, арк. 1.

¹⁰⁸ APK, WK, sygn. 24, k. 61.

¹⁰⁹ APK, WK, sygn. 17, k. 78.

¹¹⁰ Tamże, k. 266.

¹¹¹ APK, WK, sygn. 24, k. 61.

¹¹² APK, WK, sygn. 17, k. 83.

¹¹³ APK, WK, sygn. 24, k. 61.

¹¹⁴ APK, WK, sygn. 17, k. 210.

¹¹⁵ Tamże, k. 266.

Realizacja potrzeb religijnych stanowiła integralną stronę życia codziennego więźnia oraz była gwarantowana przez państwo¹¹⁶. W artykule 11 Dekretu w sprawie tymczasowych przepisów więziennych z dnia 8 lutego 1919 r. zostało zapisane:

Żadnemu więźniowi nie wolno odmawiać czerpania nauk moralnych i pociechy religijnej od duchownego swego wyznania. W zakładach i oddziałach, przeznaczonych dla nieletnich więźniów, wszyscy bez wyjątku nieletni otrzymują naukę religii oraz naukę świecką¹¹⁷.

Ponadto wyżej wymieniony dokument prawny przewidywał przynależność do personelu więziennego (w miarę potrzeby i na podstawie osobnych umów) duchownych, którzy byli zależni od naczelnika więzienia jedynie pod względem przestrzegania przepisów porządku więziennego¹¹⁸.

W obrębie kaliskiego więzienia znajdowała się rzymskokatolicka kaplica¹¹⁹. Natomiast większe zakłady penitencjarne, jak np. mokotowskie więzienie w Warszawie, posiadało również kaplicę prawosławną oraz salę modlitw dla więźniów żydowskich¹²⁰. W czerwcu 1926 r. funkcję kapelana więziennego w Kaliszu pełnił ks. Stanisław Śmietanko¹²¹. Według stanu na styczeń 1934 r. kapelanem więziennym był ks. Józef Kladiwa, który nie chciał podpisywać służbowej umowy z kierownictwem więzienia, natomiast do 1934 r. pobierał wynagrodzenie za wykonywane posługi religijne¹²². W związku z tym kierownictwo więzienia zwróciło się do Wydziału Administracji Więzień Departamentu Karnego Ministerstwa Sprawiedliwości z prośbą o wytłumaczenie, czy można nadal wypłacać wynagrodzenie kapelanowi bez podpisania odpowiedniej umowy¹²³. Na początku sierpnia 1935 r. biskup włocławski powierzył z dniem 1 września tegoż roku kapelanię przy więzieniu w Kaliszu ks. Jerzemu Bekierowi, proboszczowi z Kokanina¹²⁴. Należy nadmienić, że ks. Bekier podpisał umowę z naczelnikiem więzienia oraz pobierał wynagrodzenie jako pracownik kontraktowy¹²⁵.

Na święta Bożego Narodzenia i Wielkiej Nocy w kaliskim więzieniu były urządzone tradycyjne „wigilie” i „święcone” oraz przedstawienia teatralne. Według raportu naczelnika więzienia Stanisława Choińskiego z 13 kwietnia 1932 r. udział w takich uroczystościach brało ok. 12-15 kobiet oraz 120-140 mężczyzn. Obecni tam byli również przedstawiciele miejscowego „Patronatu”¹²⁶. Realizować swoje potrzeby religijne mieli możliwość również więźniowie wyznania mojżeszowego¹²⁷.

¹¹⁶ O życiu religijnym w więzieniach międzywojennej Polski zob: K. Pawlak, *Więziennictwo polskie...*, s. 93-95.

¹¹⁷ *Dekret w sprawie tymczasowych przepisów więziennych z dnia 8 lutego 1919 r.*, DzP PP, 1919, nr 15, poz. 202.

¹¹⁸ Tamże.

¹¹⁹ *Więzienie Kaliskie 1846-2015...*, s. 55.

¹²⁰ M. Rodak, *Pospolitacy, cuwaksi...*, s. 115.

¹²¹ APK, WK, sygn. 14, k. 98.

¹²² APK, WK, sygn. 7, k. 31.

¹²³ Tamże, k. 50.

¹²⁴ Tamże, k. 276.

¹²⁵ Tamże, k. 306-309.

¹²⁶ APK, WK, sygn. 17, k. 43.

¹²⁷ *Więzienie Kaliskie 1846-2015...*, s. 56. W więzieniu na Świętym Krzyżu, w Łucku, w Mokotow-

Tak więc, Więzenie Karno-Śledcze w Kaliszu będąc integralną częścią systemu penitencjarnego międzywojennej Polski było przeznaczone do odbywania kary od 1 do 3 lat oraz należało do II klasy o pojemności od 150 do 450 osób. Z wybuchem drugiej wojny światowej, na początku września 1939 r. więzenie zostało przejęte przez niemiecką administrację wojskową, natomiast już w październiku tegoż roku weszło w skład więziennictwa niemieckiego¹²⁸.

WIĘZIENIE KARNO-ŚLEDTCZE W KALISZU 1918-1939. WYBRANE PROBLEMY

Słowa kluczowe: więzenie, system penitencjarny, cela, kara, strażnik, Kalisz.

Mieszczące się w zespole budowlanym o stylu neoromańskim wzniesionym w 1846 r. Więzenie Karno-Śledcze w Kaliszu mieściło się przy ul. Łódzkiej 2 oraz stanowiło integralną część systemu penitencjarnego międzywojennej Polski. Zgodnie z rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Ignacego Mościckiego w sprawie organizacji więziennictwa z dnia 7 marca 1928 r. więzenie było przeznaczone do odbywania kary od 1 do 3 lat oraz należało do II klasy o pojemności od 150 do 450 osób. W praktyce w latach 1921-1935 liczba więźniów wahała się od ok. 220 do ok. 520. W drugiej połowie lat 1920-ch więzenie liczyło 109 pojedynczych oraz 7 wspólnych cel. Pod względem organizacyjno-administracyjnym wyżej wspomniany zakład penitencjarny zawierał dział administracyjny, gospodarczy, pracy oraz kasę. Służbowy personel więzienia stanowili funkcjonariusze państwowi oraz pracownicy kontraktowi. We wrześniu 1939 r. kaliskie więzenie zostało przejęte przez niemiecką administrację wojskową.

PRISON IN KALISZ 1918-1939. SELECTED PROBLEMS

Keywords: prison, penitentiary system, cell, punishment, guard, Kalisz.

The prison in Kalisz was housed in a neo-Romanesque building complex built in 1846 and was located at Łódzka street, 2. This prison was an integral part of the penitentiary system of interwar Poland. According to the regulation of the President of Poland Ignacy Mościcki, regarding the organization of the prison from 7 March 1928, the prison was intended to serve a sentence of 1 to 3 years and belonged to the second class with a capacity of 150 to 450 people. In practice, in 1921-1935, the number of prisoners was from about 220 to about 520. In the second half of the 1920s, the prison contained 109 individual and 7 common cells. In terms of organization and administration, the aforementioned penitentiary institution included an administrative, economic, labor and cash department. The personnel of the prison were state officials and contract agents. In September 1939, the Kalisz prison was taken over by the German military administration.

skim (jak już wyżej wspomniano) więzieniu oraz innych zakładach penitencjarnych międzywojennej Polski więźniowie wyznania prawosławnego, greko-katolickiego oraz mojżeszowego również mogli w różnych granicach korzystać z opieki duchownej., zob. B. G. Kułan, *Bunt w więzieniu...*, s. 61; O. Razyhrayev, *Życie religijne w łuckim więzieniu w latach 1919-1939* [w:] *Państwo-religia. Instytucje państwowe i obywatele wobec religii w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku. Tom I*, red. J. Durka, Kalisz 2014, s. 65-78; *Więzenie Mokotowskie...*, s. 42; M. Rodak, *Pospolitary, ciuwaksi...*, s. 115.

¹²⁸ *Więzenie Kaliskie 1846-2015...*, s. 59.

Bibliografia:**Źródła:**

Archiwum Państwowe w Kaliszu

Więzenie w Kaliszu

Державний архів Волинської області, ф. 47, оп.4, спр.1771.

Державний архів Львівської області, ф.11, оп.25, спр. 361.

Dekret z dnia 7 lutego 1919 r. w przedmiocie organizacji okręgowych dyrekcji więziennych, (DzPPP 1919, nr 14, poz. 173).

Dekret w sprawie tymczasowych przepisów więziennych z dnia 8 lutego 1919 r., (DzPPP, 1919, nr 15, poz. 202).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 marca 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa, (DzU 1928, nr 29, poz. 272).

Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 czerwca 1928 r. o wykonaniu rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 marca 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa, (DzU 1928, nr 64, poz. 591).

Sprawozdanie z działalności Patronatu w Warszawie (Tow. opieki na więźniami) i jego Oddziałów na Prowincji za roku 1928/9 [w:] D. Raś, *Przestępczość i wychowanie w dwudziestoleciu międzywojennym. Wybór tekstów*, Kraków 2011.

Opracowania:

Bugajski Z. (1929), *Rozwój działalności kulturalno-oświatowej w więzieniach, jej zadania i obecna organizacja w Polsce* [w:] *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918-1928*, red. Z. Bugajski, Warszawa.

Dąbrowski S. (1929), *Organizacja zawodowa pracowników więziennych* [w:] *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918-1928*, red. Z. Bugajski, Warszawa.

Jaxa-Maleszewski L. (1929), *Rozwój więziennictwa polskiego* [w:] *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918-1928*, red. Z. Bugajski, Warszawa.

Kanarek-Lizik D. (2008), W. Stankowski. *Historia Aresztu Śledczego w Bydgoszczy. Z dziejów jednostek penitencjarnych na Pomorzu Gdańskim*, Bydgoszcz.

Kułań B. G. (2013), *Bunt w więzieniu na Świętym Krzyżu w dniu 20 września 1925 roku*, Toruń.

Matysiak W. (2006), *Historia więzienia na Świętym Krzyżu 1886-1939*, Kielce.

Michalski M. (2005), *Historyczny zarys kształtowania się warunków wykonywania kary pozbawienia wolności na obszarze obecnego województwa świętokrzyskiego*, Kielce.

Neymark E. (1929), *Współpraca społeczeństwa z administracją penitencjarną* [w:] *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918-1928*, red. Z. Bugajski, Warszawa.

Pawlak K. (1995), *Więziennictwo Polskie w latach 1918-1939*, Kalisz.

Pawlak K. (2014), *Szkolenie pracowników więziennych w okresie międzywojennym* [w:] *Szkolenie polskiej kadry penitencjarnej w latach 1918-2012*, red. K. Pawlak, Kalisz.

Pomiankiewicz J. (2011), *Dzieje więzienia w Chełmie*, Chełm

Przepisy Kasy Wzajemnej Pomocy Związku Zawodowego Pracowników Więziennych Rzeczypospolitej Polskiej (1926), „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 14.

Razyhrayev O. (2014). *Życie religijne w łuckim więzieniu w latach 1919-1939* [w:] *Państwo-religia. Instytucje państwowe i obywatele wobec religii w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku. Tom 1*, red. J. Durka, Kalisz.

Разиграєв О. (2014), *Луцька в'язниця між двома світовими війнами: становлення, організація, особливості функціонування*, „Український історичний збірник”, вип. 17.

- Разиграев О. (2015), *Генезис пенітенціарної системи міжвоєнної Польщі (1918-1922 рр.)*, „Український історичний збірник”, вип. 18.
- Rodak M. (2017), *Pospolitalcy, ciuwaksi, powrotowcy. Osadzeni w więzieniu karnym Warszawa-Mokotów (1918-1939)*, Warszawa..
- Urbański K. (1997), *System penitencjarny II Rzeczypospolitej a więźniowie polityczni: na przykładzie województwa kieleckiego*, Kielce.
- Więzenie Kaliskie 1846-2015* (2016), oprac. E. Pietrzak, Kalisz.
- Więzenie Mokotowskie. Historia i teraźniejszość* (2004), red. M. Gordon, Warszawa.
- Zakrzewski J. (1929), *Pierwsze pięciolecie więziennictwa polskiego [w:] Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918-1928*, red. Z. Bugajski, Warszawa.